

بربط یا عود

قدیمی ترین ساز ایرانی

علی پژوهشگر

تصویر ۲: جام های نقره ای مربوط به قرن های ۸ و ۹ میلادی (عکس از کتاب جورج فارمر).

می توان دید.

۱- وجود و حضور ساز بربط در ایران

آنچه با مطالعه کتاب های پژوهشی و تاریخی موسیقی می توان مشاهده نمود حضور سازبست با کاسه بیضی شکل و عمق نسبتاً زیاد که سراسر آن با چوب پوشیده شده است. بزرگی کاسه ساز و کوتاه بودن دسته آن نسبت به کاسه، این ساز را در تصاویر و نقش برجسته ها و یا آثار تاریخی به جا مانده - که در آنها حضور این ساز دیده می شود - از سازهای مشابه و هم خانواده مانند تنبور یا دوتار متمایز می سازد. متأسفانه امروز تاریخ مکتوبی از چگونگی پیدایش این ساز و استفاده موسیقایی از آن در دست نیست. آنچه داریم تنها روایت های داستان گونه ایست از اواخر دوره ساسانیان که در مورد فردی به نام بارید، نوازنده و خواننده مشهور دربار خسرو پرویز، نقل شده است. اینطور که مشخص است بارید آنچنان در موسیقی چیره دست بوده است که داستان های بسیاری در مورد نوازندگی این موسیقی دان بزرگ در حافظه تاریخ باقی مانده است که از آنها می توان به «مرگ شبدیز» و یا داستان «سبز در سبز» اشاره کرد. این شهرت آنچنان است که این ساز را بعدها به نام نوازنده آن، یعنی بارید شناسایی می کنند. به مرور زمان این کلمه از بارید

(وفات ۹۰۴ م.) و «ابن خلدون» (وفات ۹۱۲ م.) به عنوان دو مرد آگاه در زمینه موسیقی مشرق زمین نام می برد که در مورد پیدایش سازها تحقیقات فراوانی داشته اند.

وی می گوید اظهارات ابن خردادبه (۳۰۰-۲۱۱ ق) جغرافی دان نامی ایران که در زمینه موسیقی نیز تالیفات بسیاری دارد، در صدر قرار دارد و این دانشمند ایرانی علاوه بر تحقیقات بسیار در مورد سازهای وطن خود، به آلات موسیقی سایر کشورها نیز پرداخته است. طبق مندرجات کتاب جورج فارمر، ابن خردادبه در تحقیقات خود پیدایش ساز بربط را به متوشالغ (Methuhalch) جد حضرت نوح، پنجمین نسل بشر پس از حضرت آدم نسبت داده است. این ساز در ایران پیش از اسلام به نام بربط شناخته می شده است و دوره ساسانیان را دوران اوج این ساز می دانند.

در تصاویر ۱ تا ۳ ردپای ساز بربط را در اشیاء باستانی و نقاشی های قدیم ایرانی

تصویر ۱: «خلوت گاه پادشاه ساسانی» (عکس از موزه نینگردا - از کتاب جورج فارمر).

بربط یا عود سازبست زهی و از قدیمی ترین سازهای ایرانی به شمار می رود. این ساز در حقیقت نوعی سمبل تاریخی برای سازهای ایرانی است. در مورد محل پیدایش و تاریخچه حضور ساز بربط در ایران تحقیقات بسیاری انجام شده است. هنری جورج فارمر موسیقی شناس معروف بریتانیایی در کتاب «تاریخ موسیقی به روایت تصویر» (Musikgeschichte in bildern) که به زبان آلمانی نگاشته شده و در آن به موسیقی مشرق زمین در دوران اسلام پرداخته است، بیان می کند ساز ایرانی بربط که اعراب به آن «عود فارسی» می گفته اند، در قرن ۶ میلادی از ایران وارد موسیقی عرب شده و این ساز توسط ایرانی ها به اعراب آموزش داده شده است. جورج فارمر از «ابن سلمی»

۲- خاموشی موسیقی و خروج ساز برت از ایران

سلسله صفویه پس از چندین تهاجم خارجی، برای فرهنگ ایرانی رنسانسی به وجود می آورد که از قرن ۱۶ تا ۱۸ میلادی به طول می انجامد. در دوره صفویه موسیقی ایران رو به ضعف می نهد. از آنجا که نمونه های معماری و هنرهای مستظرفه صفویه بسیار بارز هستند به نظر می رسد که در این دوره به پیشرفت موسیقی بر خلاف هنرهای دیگری چون نقاشی و کاشیکاری، رغبت زیادی نشان داده نشده است و بویژه در جنبه های نظری آن پیشرفت خاصی حاصل نشده است. به علت باورهای مذهبی و تحریم موسیقی، موسیقی نوازان اقبال و پذیرشی نمی یابند. موسیقی نیز به تدریج حمایت اجتماعی خود را از دست می دهد و این وضعیت تا قرن بیستم ادامه می یابد. در چنین فضایی طبیعتاً بیشترین ضربه را سازی می پذیرد که بیشترین اهمیت را داشته و برای مردم آشنا تر بوده و به همین

تصویر ۳: مینیاتوری مربوط به سالهای ۱۵۰۷-۱۵۲۴ میلادی از اصفهان (عکس از کتاب جورج فارمر).

کشورهای عرب زبان هم متداول می شود و در این میان سازهای موسیقی ایران توسط موسیقی دانان ایرانی به آنها تعلیم داده می شود و رفته رفته ساز عود به ساز اول موسیقی عرب تبدیل می شود و همراه با مسلمانان و نوازندگان ایرانی به جنوب اسپانیا و اروپا راه می یابد و در آن جایز نقش خود را ایفا می کند تا جایی که در کلیسا هم آوازهای گریگورین با ساز عود همراه می شود و به مرور زمان عود در اروپا به لوت تبدیل می شود. نایفه بزرگ موسیقی جهان، باخ، برای این ساز قطعاتی می نویسد و به این ترتیب این ساز در اروپا به حیات خود ادامه می دهد.

عود مهمترین و کاملترین ساز موسیقی ایران بوده که محققان موسیقی بیشترین تحقیق خود را بر اساس این ساز انجام داده اند. ابونصر فارابی (۳۳۹-۲۵۹ ق) در کتاب «الموسیقی الکبیر»، ابوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق) در دو رساله موسیقی از کتاب های «شفا» که به زبان عربی و دیگری به زبان فارسی نوشته شده و جزو دانشنامه علانی است، صفی الدین ارموی (وفات ۶۵۶ ق) در کتاب «رساله الشرفیه» و «الادوار»، قطب الدین شیراز (وفات ۷۱۰ ق) در کتاب «دره التاج»، عبدالقادر مراغی (وفات ۸۳۸ ق) که به عبدالقادر عودی معروف بوده است در کتاب های «مقاصد الالحن» و «جامع الالحن» به ساز عود پرداخته اند.

فارابی موسیقی دان بزرگ ایرانی در کتاب الموسیقی الکبیر خود، عود را چنین معرفی می کند:

« یکی از وسایل موسیقی عود می باشد که مقاله با این ساز شروع می شود زیرا مشهورترین ساز موسیقی است.»

از نوشته های این بزرگان می توان به درجه اهمیت عود در موسیقی قدیم ایران پی برد.

به برت تغییر می یابد. (طبق نظر اساتید زبان شناسی کلمه بارید در زبان پهلوی در طی سال ها تغییراتی کرده که با تحقیقات قابل استناد می توان چگونگی تبدیل بارید به برت امروزی را اثبات نمود. از جمله دکتر شفیع کدکنی با اشاره به دقایقی از نکات تاریخی ارتباط بین بارید و برت، پسندیده تر می داند که آن دو از یک ریشه دانسته شود). اندکی تأمل در این زمینه، این روایت را که نام بریط مرکب از دو واژه بر (به معنای سینه) و بط (به معنای مرغابی) می پندارد، دور از ذهن می سازد. هرچند که تشبیه برت ایستاده به مرغابی، تصویر برداشت زیباییست، ولی از نظر تاریخی نمی توان نام این ساز را بر گرفته از بریط به معنای سینه مرغابی دانست و نام بارید به این ساز نزدیکتر و قابل تأمل تر است. این نیز مسلم است که کتابت کلمه بریط در متون فارسی با املای عربی (یعنی بریط، نه برت) هرگز به معنای تعلق این ساز به اعراب نیست، بلکه تنها نمودار نفوذ فرهنگ عربی و اسلامی است.

برت در اوایل ورود اعراب به ایران به کشورهای عربی راه پیدا می کند و جانشین سازی به نام مزر می شود. ظاهراً اعراب سازی شبیه برت داشته اند که سطح آن را از پوست بز می پوشانند و با مشاهده ساز ایرانیان که صفحه آن از جنس چوب بوده، آن را عود نامیده اند (عود در عربی به معنای چوب است).

استفاده از چوب بسیار بهتر از پوست است زیرا پوست در برابر دمای محیط واکنش زیادی نشان می دهد و تعادل کوکی ساز به هم می خورد. فارمر بکارگیری و ترویج عود صفحه چوبی را به جای مزر صفحه پوستی، به نصرین حارث (قرن اول) منتسب کرده و از رواج عود در دوران بت پرستی در عربستان خبر داده است.

پس از گذشت سال ها موسیقی ایرانی در

استاد منصور نریمان و حلی پژوهشگر

دلیل حساسیت بیشتری روی ساز عود ایجاد می شود و باعث ترک این ساز توسط نوازندگان و سازندگان آن می شود.

۳- ورود دوباره و احیای ساز بریت در ایران

مهمترین دوره اخیر در تاریخ موسیقی ایران که دوره اساسی نام گرفته، شامل حکومت سه حاکم قاجار و دو پادشاه سلسله پهلوی می شود. استادان برجسته صحنه موسیقی در این دوره عبارتند از:

آقا علی اکبر فراهانی و آقا غلامحسین (نوازندگان دوره قاجار)، آقا حسینقلی (فوت ۱۲۹۴)، میرزا عبدالله (فوت ۱۲۹۶)، درویش خان (فوت ۱۳۰۵)، ابوالحسن صبا (فوت ۱۳۳۶) و علینقی وزیری (فوت ۱۳۵۸).

در این دوره، محدودیت های موسیقی کمتر می شود و کم کم راه جدید خود را آغاز می کند، تا جایی که در سال ۱۳۰۲ ه.ش. کلنل علینقی وزیری هنرستان موسیقی را با نام مدرسه عالی موسیقی بنیان می گذارد. روح الله خالقی که به عنوان اولین معلم ثنوری و هارمونی در مدرسه ملی موسیقی تدریس می کرد در سال ۱۳۲۴ ه.ش. انجمن موسیقی ملی را با هدف گسترش موسیقی ایرانی بنا می نهد. استاد خالقی برای تدریس سازهای عود و قانون که در آن زمان استادی در ایران نداشتند، از نوازندگان و استادان عرب دعوت به عمل می آورد ولی عدم آشنایی این اساتید با ردیف و دستگاه های موسیقی ایرانی باعث می شود که این ساز به عنوان ساز تخصصی در مدرسه موسیقی تدریس نشود.

در پی این اقدامات، استاد خالقی تصمیم می گیرد دو نفر از استادان تار و ویلن مدرسه موسیقی را به نام های اکبر محسنی و مهدی مفتاح به عراق بفرستد تا علاوه بر تهیه ساز، شیوه نوازندگی این ساز را بهتر آموزش ببینند. اما این کار نیز نافرجام می ماند زیرا آقای محسنی با همان روش و

گرفته اند و به این ترتیب می توان استاد منصور نریمان را «پدر عود ایران» نامید.

منصور نریمان با هدف تثبیت حضور این ساز ایرانی در موسیقی امروز ایران، کتاب هایی برای آموزش صحیح نوازندگی بریت در اجرای موسیقی ایرانی تألیف کرده است که کتاب های «شیوه بریت نوازی» و «۴۲ قطعه برای عود» (که شامل پیش درآمد، چهار مضراب، رنگ و قطعات ضربی در چهارچوب ردیف موسیقی ایرانی می باشد) منتشر شده است و کتاب «ردیف موسیقی ایرانی برای بریت» نیز در آینده نزدیک به چاپ خواهد رسید. با آموزش این کتاب ها در هنرستان و دانشکده موسیقی به نظر می آید که ساز بریت در ایران جان دوباره ای گرفته است و روز به روز بر تعداد نوازندگان و علاقه مندان این ساز اصیل ایرانی افزوده می شود.

منابع:

- ۱- نئی پیش، مقاله بریت، دایرة المعارف اسلامی.
- ۲- منصور نریمان، شیوه بریت نوازی.
- ۳- حلی پژوهشگر، جایگاه عود و تدگری در موسیقی ایران، پایان نامه دوره کارشناسی.
- ۴- هنری ج. فارمر، Musikgeschichte in bildern.

شیوه نوازندگی تار، عود می نواخت و آقای مفتاح ساز قانون را انتخاب می کند و آنها شیوه های نواختن این ساز فراموش شده را باخود به ایران می آورند کم کم عقیده ها بر آن می شود که با ساز عود نمی توان موسیقی سنتی ایران را به طور شایسته و قابل قبول نواخت و آن را از سازهای سنتی دور می دانستند.

در همین دوران است که استاد منصور نریمان تصمیم به یادگیری نواختن ساز بریت می گیرد و احاطه کامل ایشان به ساز تار و موسیقی دستگاهی ایران باعث می شود با پشتکار بسیار بتواند بر نواختن ساز بریت تسلط کافی پیدا کند. استاد نریمان با استاد خالقی که در آن زمان ریاست مدرسه عالی موسیقی را بر عهده داشته، مکاتبه می کند و درس های بسیاری در زمینه ثنوری موسیقی از آن استاد گرانمایه فرا می گیرد. در حال حاضر تمام کسانی که در ایران به طور تخصصی بریت می نوازند، یا به طور مستقیم شاگرد استاد نریمان بوده اند و یا غیر مستقیم از شاگردان ایشان، کتاب های تألیف شده و یا از طریق گوش دادن به ساز استاد، نواختن بریت را فرا